

**SURXONDARYO VILOYATI POMIDORNING AYRIM ZARARKUNANDA
HASHAROTLARI ULARNING MOLEKULYAR GENETIK TAHLILI VA
BIOKOLOGIYASI**

Fayzullayeva Sevara

Termiz Davlat Universiteti

Biologiya mutaxassisligi 1-bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10826066>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolamizda Surxondaryo viloyati pomidorning ayrim zararkunanda hasharotlari ularning molekulyar genetik tahlili va bioekologiyasi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit So'zlar: pomidor, toza mahsulotlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, sabzavot ekinlari, pomidor kuyasi.

**MOLECULAR GENETIC ANALYSIS AND BIOECOLOGY OF INDIVIDUAL
PESTS OF TOMATO IN SURKHANDARYA REGION**

Abstract. In this scientific article, we present information about the molecular genetic analysis and bioecology of individual pest insects of tomatoes in the Surkhondarya region.

Key words: tomato, fresh products, agricultural products, vegetable crops, tomato moth.

**МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И БИОЭКОЛОГИЯ
ОТДЕЛЬНЫХ ВРЕДИТЕЛЕЙ ТОМАТА В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация. В данной научной статье представлены сведения об отдельных насекомых-вредителях томата в Сурхандарьинской области, их молекулярно-генетическом анализе и биоэкологии.

Ключевые слова: томат, свежие продукты, сельскохозяйственная продукция, овощные культуры, томатная моль.

Tadqiqoddan belgilangan vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmonining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi qarori qoidalarini o'z ifodasini topgan. qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, xususan, tarkibiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadal rivojlantirish, mamlakatimizning oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash va ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, shuningdek, agrar tarmoqning eksport salohiyatini sezilarli darajada kengaytirishdir.

Aholining ekologik toza va yangi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabi ortib borayotgani munosabati bilan kimyoviy va biologik usullarni uyg'unlashtirgan holda hasharotlar zararkunandalaridan himoya qilishning yaxlit tizimiga katta ahamiyat berilmoqda. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, butun dunyo bo'ylab yiliga 25 million tonnaga yaqin sabzavot va 11 million tonnadan ortiq meva faqat hasharotlar tomonidan zarar ko'riladi.

Tahlillarga qaraganda, pomidor sabzavot ekinlari ichida yetakchi o'rinni egallaydi. Ushbu turdagi ziroat ekiladigan maydonlarning deyarli 42 foizi, yetishtiriladigan yalpi mahsulotning 39-40 foizi uning hissasiga to'g'ri keladi. Yalpi hosilining 70 foizi qayta ishlansa, 10-15 foizi yangiligicha iste'mol qilinadi. Qolgan qismi esa eksportga chiqariladi.

Biroq haqiqat shuki, yetishtirilayotgan mahsulot hajmi aholi hamda qayta ishlash korxonalarining xom ashyoga bo'lgan real talablarini to'liq qondira olmayapti. Ilgari hovlisida bir parcha tomorqasi bor odam, oilasi ehtiyojiga yarasha bu mahsulotni o'zi yetishtirgan, ortganini qo'ni-qo'shnilariga ulashgan bo'lsa, endilikda to'rxaltasini ko'tarib, bozorga tushmoqda.

Statistika ma'lumotlari ham buni tasdiqlaydi. Masalan, 2016 yilda respublikamizda barcha toifadagi xo'jaliklarda jami 64,4 ming gektarga pomidor ekilib, gektaridan 279 sentnerdan hosil yig'ishtirib olingan bo'lsa, o'tgan yili 60,5 ming gektarga ushbu ekin joylashtirildi. Hosildorlik esa 264,6 sentnerni tashkil etdi.

Chindan ham, oxirgi ikki yilda respublikamizning deyarli barcha hududida mazkur sabzavot turining barori yo'q. Dehqon va fermerlar bilan gaplashsangiz, undan hosil olish tugul, ekinni asrab qolishning imkoni bo'lmayotganini yozg'irishadi. Katta mablag' evaziga xarid qilinayotgan kimyoviy dorilarning samarasi past. Vaziyat shunday davom etsa, pomidor yaqin yillar ichida eng tanqis ne'matlardan biriga aylanib qolishi ehtimoli yo'q emas.

Aslida, serhosilligi bo'yicha pomidorga teng keladigan sabzavot yo'q. Yurtimiz tuproq-iqlim sharoitida gektaridan o'rtacha 30-35 tonna hosil olish mumkin. Unda ekin rivoji, hosildorligiga nima ta'sir qilyapti?

Buning ko'pgina omillari bor, masalan, yer to'g'ri tanlanmasa ham ekin rivoji sust, hosili kam bo'ladi, - deydi Sabzavot-poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy-tadqiqot instituti kichik ilmiy xodimi Baxtiyor Karimov. - Shu bois uni bir maydonda ketma-ket ikki yildan ortiq hamda shu paykalga uch yil oralatmay qayta ekish, shuningdek, kartoshkadan keyin yetishtirish tavsiya etilmaydi.

Ammo mamlakatimiz sabzavotchiligi, xususan, pomidor ekini bilan bog'liq muammoni dehqonchilik madaniyati yoki virusli, zamburug'li kasalliklar emas, zararkunandalar keltirib chiqarmoqda. Ya'ni chetdan kirib kelgan pomidor kuyasi mazkur sabzavot kushandasiga aylandi.

U yilda 13 marta nasl qoldirib, juda tez ko'payadi. Bu hasharotga qarshi 12 oy davomida kurashilayotgan bo'lsa-da, natijasi kam. Qo'llanilayotgan dori vositalari esa qimmat. U ham har 5-10 kun oralatib sepilsa, samara beryapti xolos. Dehqonlarning aksariyatida kuyani bartaraf etishga hafsalasi ham, mablag'i ham yetmayapti. Muammoning asl ildizi mana shunda!

Tajribali dehqonlarning so'zlariga qaraganda, pomidor kuyasi ilgari yurtimizda uchramagan. Ular xorij urug'lari bilan kirib kelgan, degan taxminda. Axir avval faqat mahalliy navlar ekilardi-da!

Hozirgi kunda ochiq dala uchun pomidorning 50 ta nav va duragayi rayonlashtirilgan bo'lsa, shulardan 30 tasi chet el duragaylari hisoblanadi. Asosiy maydonlarda ham xorijdan olib kelinayotgan duragaylar joylashtirilayotganini kuzatib, bu gaplarda jon bormikan, deb o'ylab qolasan, kishi.

Pomidor kuyasi hozirgi paytda O'zbekistonninggina emas, butun dunyo dehqonlarining og'riqli muammosiga aylangan. Dastlab u 1980 yilda mazkur sabzavot vatani bo'lgan Janubiy Amerikada aniqlangan. Keyinchalik esa Yevropa va boshqa mamlakatlarda keng tarqalib, katta zarar keltira boshlagan. Bu ofat 2010 yilning kuzidan Rossiyada, 2011 yilda Qozog'istonda bo'y ko'rsatgan bo'lsa, O'zbekistonda ilk bor 2015 yilda issiqxonalarda duch kelindi. 2016 yildan esa ochiq maydonlarga ko'chgan. Joriy yilda undan, ayniqsa, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo va Toshkent viloyatlari dehqonlari katta zarar ko'rdi.

Surxondaryo viloyatida qishloq xo'jaligi yerlarining umumiy maydoni **276 399** gektarni tashkil etadi. Umumiy ekin maydoni – **237 471** gektar.

Surxondaryo viloyatida jami **29** ta agroklaster faoliyat ko'rsatmoqda. Shulardan **13** tasi meva-sabzavotchilik (ishlab chiqarish hajmi – **92 688** tonna). Viloyatda **404,1** gektar maydon **122** ta fermer xo'jaliklari tomonidan issiqxonalar uchun ajratilgan bo'lib, ularning **45** gektarlik **5** tasi gidroponika usulidagi, **359,1** gektarlik issiqxonalardir.

So'nggi 10 yilda sabzavot yetishtirish hajmi ikki baravardan ziyod oshdi va ayni paytda **issiqxonalarda**; pomidor – **172** ga, bodring – **63** ga, ko'kat – **13** ga bulg'or qalampiri – **30** ga maydonlarga ekib o'stirilmoqda. Biroq, ularning mahsuldorligi pastligicha qolmoqda. Sabzavot hosildorligining pasayishi sabablaridan biri ochiq va yopiq ekinlar parazit hashorolardir.

Tuxumi-oval-silindr shaklli, oqish-kremdan sariqqacha, uzunligi 0,35 mm. Bir urg'ochi zot 1 yilda hammasi bo'lib 250-300 tagacha (o'rtacha 260 ta) tuxum qo'yadi. Odatda tuxum qo'yilgandan keyin 4-7 kun o'tgach undan lichinkasi (qurti) chiqadi. Lichinkasi (qurti) endi chiqqanida oqish-sarg'ish tusli, uzunligi 0,5 mm, boshi qora (diagnostik belgi), keyin o'sib, 2-4-yoshlarida nimrang yoki sarg'ish-yashil tus oladi; 4-15 (o'rtacha 8) kun yashaydi va bu vaqtda 4-yosh o'tadi.

Yetilgan lichinkaning uzunligi 8-9 mm, u ipak o'rab, tuproqqa tushadi va g'umbaklanadi.

Gumbaklanishi tuproqda yoki o'simlik qoldiqlari orasida, ba'zan zararlangan va o'ralgan barglar ustida ipaksimon pilla ichida 10 kun davomida o'tadi. Barglarda g'ovak ichida ham g'umbaklanishi mumkin. G'umbagi-och- qo'ng'ir tusli, uzunligi 6 mm atrofida. Imago, urg'ochi zotlari 10-15, erkagi 6-7 kun yashaydi. Uzunligi 5-7 mm, qanot yozganida 8-10 mm, tusi qo'ng'ir yoki kumushsimon, old qanotlarida xarakterli qora dog'lari bor, mo'ylovlari ipsimon (tasbehsimon).

Pomidor kuyasi ta'sirini kamaytirish uchun tizimli tadbirlar olib borilmog'i kerak. Buni aholi o'z tomorqasida risoladagidek bajarishi amrimahol. Xalqimiz bejiz "Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin", demagan-da. Shuning uchun, avvalo, o'simliklarni himoya qilish, kimyoviy dorilar va preparatlar yetkazib beruvchi tuzilmalar faoliyatini takomillashtirish, ularning ish samaradorligini oshirish, dori vositalari narxining barqarorligini ta'minlash zarur. Yo'qsa, pomidor ekilgan paykallar zararkunandalar o'chog'iga aylanib qolishi turgan gap.

Aslini olganda, mirishkor xalqimiz uchun ko'p narsa kerak emas. Ular yer ilmining hadisini olgan. Faqat mutasaddilar xalq ichida yurib, zarur paytda kerakli tavsiya, yo'l-yo'riq ko'rsatib turishsa, kifoya. Toki, ular xorijning usti yaltiroq urug'liklariga mahliyo bo'lib, samarasiz dori vositalarini xarid qilib, aldanib qolmasin. Bundan nainki ularning o'zlari, balki oltinga teng bo'lgan sug'oriladigan yerda bitadigan noz-ne'matlarga ko'z tikib turgan xalqimiz jabr ko'rishini bir zum bo'lsa-da, yodimizdan ko'tarmasligimiz kerak.

Ushbu masala yechimi yuzasidan olib borilayotgan amaliy ishlar haqida mutasaddi tashkilotlar o'z munosabatlarini bildiradilar degan umiddamiz. Zero, Prezidentimiz tashabbusi bilan keyingi paytda paxta va g'alla maydonlari qisqartirilib, meva-sabzavotchilikni rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratilayotgani bu masalaning nechog'li dolzarbligini ko'rsatib turibdi. O'zingiz o'ylang, bugun 30 dan ortiq tumanlar qishloq xo'jaligining ushbu tarmog'iga ixtisoslashtirilgan.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni
2. Umumiy va qishloq" xujalik fitopatologiyasi. Toshkent, 2004.
3. SHeraliev A Mikroorgan izmlar fiziologiyasi. toshkent, 2005.
4. SHeraliev A. Texnik ekinlar kasalliklari Toshkent, 2006.
5. SHeraliev A., Raximov U. X. Usimliklar immuniteti, Toshkent, 2007.
6. SHeraliev A. Ulmasboeva R. SH. Kishlok xujaligi o‘simliklarining karantini" Talqin", 2007.
7. Uzbekistan Respublikasida ishlat' ish uchun ruxsat etilgan usimliklarnn XIMOYA QIJIISH vositalari, Toshkent, 2004.
8. Кадырова З.Н. Выявление и идентификация тосповирусов в Узбекистане, илмий мақолалар тўплами. “Замонавий микробиология ва биотехнология муаммолари”, Toshkent, 2009.
9. Kadirova Z.N., Mavlyanova R.F., Silviya K. Green. Survey and diagnosis of viruses infecting vegetables, World conference, 10-15 June 2007, Urumchi, China.